

Національна
академія наук України

Інститут
української археології та джерелознавства
імені М.С.Грушевського

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

ТВОРИ у 50 томах

Видавнича рада:

Борис ПАТОН – голова
Любомир ВИНАР • Іван ДРАЧ • Аркадій ЖУКОВСЬКИЙ
Іван КУРАС • Володимир ЛИТВИН • Олексій ОНИЩЕНКО
Омелян ПРИЦАК • Френк СИСИН • Ярослав ЯЦКІВ

Головна редакційна колегія:

Павло СОХАНЬ – головний редактор
Ярослав ДАШКЕВИЧ – заст. головного редактора
Ігор ГИРИЧ – відповідальний секретар
Геннадій БОРЯК • Віктор БРЕХУНЕНКО • Іван БУТИЧ
Сергій БІЛОКІНЬ • Василь ДАНИЛЕНКО • Микола ЖУЛИНСЬКИЙ
Олександр КУЧЕРУК • Олександр МАВРІН • Ігор МЕЛЬНИК
Надія МИРОНЕЦЬ • Юрій МИЦИК • Всеволод НАУЛКО
Руслан ПИРИГ • Валерій СМОЛІЙ • Ольга ТОДІЙЧУК
Василь УЛЬЯНОВСЬКИЙ • Ярослав ФЕДУРУК

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

Том 1

Серія
СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ТВОРИ
1894–1907

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

ЛЬВІВ
ВИДАВНИЦТВО
«СВІТ»
2002

ББК 63.3 (4 УКР)
Г91

*Видано за підтримки Президента України
на замовлення Державного комітету інформаційної
політики, телебачення та радіомовлення України
за Національною програмою випуску
суспільно необхідних видань*

*Затверджено Вченою радою
Інституту української археографії та джерелознавства
імені М.С.Грушевського НАН України*

Редколегія тому 1:

Павло СОХАНЬ (головний редактор, д-р іст. наук, професор, чл.-кор. НАН України)
Ігор ГИРИЧ (відповідальний секретар, канд. іст. наук)
Ольга ТОДІЙЧУК (канд. іст. наук)

Пояснення слів, мовна редакція текстів М.Грушевського — Олександр РИБАЛКО
Переклад з російської статей зі збірника
«Освобождение России и украинский вопрос» — Іван СВАРНИК
Переклад висловів з латинської, грецької,
польської, німецької, французької — Мирослав ТРОФИМУК

Видавництво "Світ"
<http://svit.gov.ua/>

ISBN 966-603-223-6
ISBN 966-603-224-4 (т.1)

© Інститут української археографії
та джерелознавства імені М.С.Грушевського
НАН України, 2002
© Видавництво «Світ», дизайн
та художнє оформлення, 2002

ЗВИЧАЙНА СХЕМА "РУССКОЇ" ІСТОРІЇ Й СПРАВА РАЦІОНАЛЬНОГО УКЛАДУ ІСТОРІЇ СХІДНОГО СЛОВ'ЯНСТВА

Поставлена організаційним з'їздом російських філологів справа раціонального укладу історії слов'янства в задуманій Слов'янській Енциклопедії¹ дає мені нагоду порушити справу схеми історії східного слов'янства. Я не раз порушував уже справу нераціональностей в звичайній схемі "руської" історії², тепер хотів би обговорити се питання трохи повніше.

Звичайно, прийнята схема "руської" історії всім звісна. Вона починається з передісторії Східної Європи, звичайно про неслов'янську колонізацію, потім іде мова про розселення слов'ян, про сформування Київської держави; історія її доводиться до другої половини XII в., потім переходять до В[еликого] кн[язівства] Володимирського, від нього — в XIV віці — до кн[язівства] Московського, слідиться історія Московської держави, потім Імперії, а з історії українсько-руських і білоруських земель, що лишалися поза границями Московської держави, часом беруться деякі важніші епізоди (як держава Данила, сформування В[еликого] кн[язівства] Литовського і унія з Польщею, церковна унія, війни Хмельницького), часом не беруться зовсім, а в кождім разі з прилученням до Російської держави ці землі перестають бути предметом сеї історії.

Схема ся стара, вона має свій початок в історіографічній схемі московських книжників, і в основі її лежить ідея генеалогічна — генеалогія московської династії. З початком наукової історіографії в Росії сю схему положено в основу історії "Российского государства". Потім, коли головна вага перенесена була на історію народу, суспільності, культури, й "русская история" стала зближатися до того, щоб стати історією великоруського народу й його культурного життя, задержано ту ж схему в її головних моментах, тільки стали відлітати епізоди що дали, то більше. Ту ж схему, в простішій формі, прийняла наука "истории русского права", складаючися з трьох відділів — права Київської держави, московського й імперського.

¹ Писано з нагоди плану слов'янської історії, виробленого історичною підсекцією з'їзду.

² Напр., в "Записках Наукового товариства імені Шевченка", т. XIII, XXXVII і XXXIX, бібліографія, оцінки праць Мілюкова, Сторожева, Загоскіна, Володимирського-Буданова (завважу, що з моїх заміток до книги д. Мілюкова "Очерки по истории русской культуры" зробив ужиток проф. Філевич в своїй рецензії праці д. Мілюкова в час[описі] "Новое время", покликуючись на них на попертя своїх гадок, зовсім противних тим, якими подиктовані були мої замітки). Також в приготуванні до друку "Очерке истории украинского народа".

ЛІТЕРАТУРНО-НАУКОВИЙ
ВІСНИК.

В И Д А Є

НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА У ЛЬВОВІ.

РЕДАКЦІЙНИЙ КОМІТЕТ:

ВОЛОДИМИР ГНАТЮК, МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ,
ДР. ІВАН ФРАНКО.

За редакцію відповідає: Володимир Гнатюк.

Річник III. Том X.

У ЛЬВОВІ, 1900.

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

Титульна сторінка журналу "Літературно-науковий вісник", де друкувалася більша частина публіцистики М.Грушевського.

Через таку традиційність, через таке довге уживання до сеї схеми привикли й її невігоди, нераціональності не вражають прикро, хоч вона повна таких нераціональностей, і то дуже великих. Я вкажу деякі, не маючи претензії вичислити їх всі.

Передовсім дуже нераціональне сполучування старої історії полудневих племен, Київської держави, з її суспільно-політичним укладом, правом і культурою, з Володимиро-Московським князівством XIII—XIV вв., так, наче се останнє було його продовженням. Се можна було московським книжникам — для них досить було генеалогічного преемства, але сучасна наука шукає генетичної зв'язі і не має права зв'язувати "київський період" з "володимирським періодом", як їх невідповідно називають, як стадії того самого політичного й культурного процесу. Ми знаємо, що Київська держава, право, культура були утвором одної народності, українсько-руської, Володимиро-Московська — другої, великоруської¹. Сю ріжницю хотіла була затерти Погодінська теорія, населивши Подніпров'я X—XII вв. великоросами й казавши їм потім, в XIII—XIV вв., відси виемігрувати, але я сумніваюся, що хто-небудь схоче тепер боронити стару історичну схему сею ризиковною, всіма майже полишеною теорією. Київський період перейшов не у володимиро-московський, а в галицько-волинський XIII в., потім литовсько-польський XIV—XVI вв. Володимиро-Московська держава не була ані спадкоємницею, ані наступницею Київської, вона виросла на своїм корені, і відносини до неї Київської можна б скорше прирівняти, напр., до відносин Римської держави до її гальських провінцій, а не преемства двох періодів в політичній і культурній житті Франції. Київське правительство пересадило в великоруські землі форми суспільно-політичного устрою, право, культуру, вироблені історичним життям Києва, але на сій підставі ще не можна включати Київської держави в історію великоруської народності. Етнографічна і історична близькість народності українсько-руської до великоруської не повинна служити причиною до їх перемішувань — вони жили своїм життям поза своїми історичними стичностями і стрічами.

Тим часом наслідком пришивання Київської держави на початок державного й культурного життя великоруського народу що бачимо? Історія великоруської народності зістається, властиво, без початку. Історія сфор-

¹ Ся свідомість починає потрохи проходити в науку. Досить ясно, напр., висловлює сю думку укладчик "Русской истории с древнейших времен", виданої московським кружком помочі самоосвіти (Москва, 1898), д. Сторожев; він з натиском підносить, що "Русь дніпровська і Русь північно-східна — два зовсім відмінні явища; історію їх творять неоднаково дві осібні часті руської народності". Ліпше сказати — дві народності, аби оминути баламуств, зв'язаних з теорією "единства руської народности".

мування великоруської народності досі зістається невиясненою, через те що її історію починають слідити від середини XII в.¹, і за київським початком сей свійський початок зовсім неясно представляється людям, що вчилися "русскої історії". Не слідиться докладно за процесом рецепції й модифікації на великоруським ґрунті київських суспільно-політичних форм, права, культури; в таких формах, які мали вони в Києві, на Україні, їх попросту включають в інвентар великоруського народу, "Русского государства". Фікція "київського періоду" не дає можності відповідно представити історії великоруської народності.

Тому що "київський період" прилучається до державної й культурної історії великоруського народу, зістається без початку й історія українсько-руської народності. Підтримується старе представлення, що історія України, "малорусского народа" починається доперва з XIV—XV віком, а що перед тим — то історія "общерусская". Ся знов "общерусская история" свідомо і несвідомо на кождім кроці підмінюється поняттям історії державної і культурної великоруського народу, і в результаті українсько-руська народність виходить на арену історії в XIV—XVI вв. як би щось нове, мовби її перед тим там не було або вона історичного життя не мала.

Зрештою історія українсько-руської народності зістається не тільки без початку, а і в виді якихось кавалків, *disjecta membra*, не пов'язаних між собою органічно, розділених прогалинами. Одинокий момент, що вирізняється й може лишитися ясно в пам'яті, — се козаччина XVII в., але дуже сумніваюся, щоб хтось, хто вчився "русскої історії" по звичайній схемі, потрапив зв'язати її в своїм представленні з ранішими і пізнішими стадіями історії української народності, мислив би сю історію в її органічній цілості.

Ще гірше виходить на сій схемі народність білоруська — вона пропадає зовсім за історією держави Київської, Володимиро-Московської, ба навіть і за В[еликим] кн[язівством] Литовським. Тим часом, хоч вона не виступає в історії ніде виразно як елемент творчий, але роля її немаловажна, — вкажу хоч би на значіння її в сформуванні великоруської народності або в історії В[еликого] кн[язівства] Литовського, де передовсім їй, з-поміж слов'янської людності сеї держави, належала культурна роля супроти далеко нижче розвинених литовських племен.

Заведенням до "русскої історії" В[еликого] кн[язівства] Литовського хотіли поправити односторонність і неповноту традиційної її схеми. В історії, здається, перший сю гадку з натиском підніс Устрялов, а Іловайський, Бестужев-Рюмін і ін[ші] пробували викладати паралельно історію "Руси

¹ Гарні початки, зроблені, напр., книжкою Корсакова "Меря и Ростовское княжение", не були потім розвинені успішно.

западної", себто В[еликого] кн[язівства] Литовського, й "Руси восточної", себто Московської держави. В науці історії права потребу включення В[еликого] кн[язівства] Литовського пропагує школа проф. Владимирського-Буданова, хоч не дала ще ані загального курсу "истории русского права", де було б включене В[елике] кн[язівство] Литовське, ані осібно курсу права сього останнього.

Се поправка, але вона сама потребує різних поправок. В[елике] кн[язівство] Литовське було тілом дуже гетерогенним, неоднотайним. В новітній науці легковажиться, навіть зовсім ігнорується значіння литовської стихії. Слідження преемства права староруського з правом В[еликого] кн[язівства] Литовського, значіння слов'янського елементу в процесі творення й розвою В[еликого] кн[язівства] Литовського привело сучасних дослідників внутрішнього устрою сеї держави до крайності, що вони зовсім ігнорують елемент литовський — навіть не ставлять питання про його впливи, хоч, безперечно, ми мусимо числитися з такими впливами в праві й устрої В[еликого] кн[язівства] Литовського (от хоч би — вкажу лише *exempli gratia* — інститут "койминців"). Потім, лишаячи литовський, — сам слов'янський елемент В[еликого] кн[язівства] Литовського неоднотайний: маємо тут дві народності — українсько-руську й білоруську. Українсько-руські землі, з виїмком Побужжя й Пинщини, були досить механічно зв'язані з В[еликим] кн[язівством] Литовським, стояли осторонь у нім, жили своїм місцевим життям, і з Люблінською унією перейшли безпосередньо в склад Польщі. Противно, білоруські землі дуже тісно були зв'язані з В[еликим] кн[язівством] Литовським, мали на нього величезний вплив — в суспільно-політичній укладі, праві й культурі (як, з другого боку, самі підпали дуже сильному впливу суспільно-політичного й культурного процесу В[еликого] кн[язівства] Литовського) й зісталися в складі його до кінця. Таким чином історія В[еликого] кн[язівства] Литовського далеко тісніше зв'язана з історією білоруської народності, ніж українсько-руської, що чимало підпала впливу його історії, але дуже небагато мала на нього впливу (тільки посередньо — оскільки білоруська народність передавала право й культуру, насаджені Київською державою, але так само посередньо, через політику литовського правительства, українсько-руська народність приймала не одно, що йшло від білоруської, — напр., білоруські елементи актової мови, прийнятої литовським правительством).

Отже, включення історії В[еликого] кн[язівства] Литовського в "руську історію" не заступить прагматичного представлення історії народностей українсько-руської й білоруської. Для історичного представлення суспільного й культурного процесу українсько-руської народності вистане зазначення тих кількох моментів з історії В[еликого] кн[язівства] Литовсь-

кого, що мали для неї безпосереднє значіння¹. Більше з неї увійшло б у історію білоруської народності, але в цілості включати історію В[еликого] кн[язівства] Литовського в "руську історію" нема причини, коли се має бути не "історія Росії", себто історія всього того, що коли-небудь діялося на території її, і всіх народностей і племен, що її залюднюють (так її програму, здається, тепер ніхто не ставить, хоч ставити також можна), а історія народностей руських, або східнослов'янських² (уживаю часом сього терміна, аби обминути неясності й баламутства, які випливають з неоднакового уживання слова "русский").

Взагалі історія державних організацій грає все ще забагато ролі в представленні "руської історії" чи історії східного слов'янства. В теорії признається давно, що головна вага повинна бути перенесена з історії держави на історію народу, суспільності. Політичне, державне життя, розуміється, чинник важний, але поруч нього існують інші чинники — економічний, культурний, що мають часом менше, часом більше значіння від політичного, але в кождім разі не повинні лишатися в тіні поза ним. З руських чи східнослов'янських племен держава найбільше значіння мала, найтісніше зв'язана була з життям народу у народності великоруської (хоч і тут поза межами національної, Володимиро-Московської держави бачимо такі сильні явища, як вічеве життя новгородсько-псковське). Українсько-руська народність ряд століть живе без національної держави, під впливами ріжних державних організацій — сі впливи на її національне життя повинні бути визначені, але політичний фактор сходить в її історії в сих бездержавних століттях на підрядну ролю попри факторах економічних, культурних, національних. Те саме треба сказати про народність білоруську. Для сеї останньої великоруська національна держава стає історичним фактором, властиво, тільки від 1772 р. На історію України вона починає впливати століттям скорше, але тільки одним краєм. Те виїмкове, виключне значіння, яке має історія великоруської держави в сучасній схемі "руської" історії, має вона, властиво, наслідком підміни поняття історії "руського народа" (в значінні

¹ В такім дусі старався я використати історію В[еликого] кн[язівства] Литовського в IV т. моєї "Історії України-Руси", що обіймає часи від половини XIV в. до 1569 р.

² Один з визначніших сучасних систематиків — проф. В[ладимирський]-Буданов — ставить задачею науки історії "руського права", історію права "руського народа", не Російської держави, тому виключає з неї національні права неруських народностей Росії, а вважає інтегральною частию право руських народностей, які не входили в склад Російської держави. Такий погляд бачимо і у інших дослідників, хоч він так само не переводиться консеквентно у них, як і у самого В[ладимирського]-Буданова (див. мою рецензію його курсу в XXXIX т. "Записок Н[аукового] тов[ариства імені] Шевченка", бібл[іографія], с. 4).

руських, східнослов'янських народностей) поняттям історії великоруського народу.

Взагалі в тім, що зветься "русскою історією", я бачу комбінацію, чи, властиво, — конкуренцію кількох понять: історія Російської держави (сформування й розвою державної організації й її території), історія Росії, себто того, що було на її території, історія "руських народностей", і, нарешті, — історія великоруського народу (його державного й культурного життя). Кожде з цих понять, в консеквентнім переведенні, може бути вповні оправданим предметом наукового представлення, але при таких комбінуванні ріжних понять повного представлення, консеквентного переведення не дістає ані одно з них. Найбільше входить в схему "руської історії" з понять історія Російської держави і великоруського народу. З розмірно невеликими перемінами й купюрами вона може бути перемінена на консеквентно й повно переведену історію *великоруського народу*. "Честь и место" історії сеї найбільшої з слов'янських народностей, але поважання до її першенства й важної історичної ролі не виключає потреби такого ж повного й консеквентного представлення історії інших східнослов'янських народностей — українсько-руської й білоруської. Історії східного слов'янства таки не заступить історія великоруського народу, його державного й культурного життя, і ніякі мотиви не дадуть права зігнувати історію білоруської і ще менше — українсько-руської народності, або заступити їх повириваними з них і попришиваними до історії великоруського народу клаптиками, як то практикується тепер. Зрештою, як тільки "русская история" буде щиро і консеквентно зреформована в історію великоруського народу, його державного й культурного життя, так історія українсько-руської і білоруської народності, я певний, вийдуть самі собою на чергу й займуть відповідне місце побіч великоруської. Але для сього наперед треба попроситися з фікцією, що "русска історія", підмінювана на кождім кроці великоруською, — то історія "общерусска".

Такий погляд сидить іще досить твердо, хоч, на мій погляд, він, оскільки не стоїть на услугах політики, являється пережитком старомосковської історіографічної схеми — пережитком, дещо приладженим до новіших історіографічних вимог, але в основі своїй таки нераціональним. Історія великоруська (такою стає ся "русска історія" від XII—XIII вв.) з українсько-руським (київським) початком, пришитим до неї — се тільки калікувата, неприродна комбінація, а не якась "общерусска" історія. Зрештою, "общерусскої" історії й не може бути, як нема "общерусскої" народності. Може бути історія всіх "руських народностей", кому охота їх так називати, або історія східного слов'янства. Вона й повинна стати на місце теперішньої "руської історії".

В деталях я не маю заміру викладати схему такої нової конструкції історії східного слов'янства. П'ятнадцять літ я спеціально працюю над іс-

торією українсько-руської народності й виробляю її схему як у загальних курсах, так і спеціальніших працях. По сій схемі укладаю я свою історію України-Русі, і в такім же виді представляю собі історію "руських" народностей. Не бачу трудностей, аби була зроблена подібним способом історія білоруської народності, хоч би вона випала менше багато, ніж історія українсько-руська. Історія великоруської народності майже готова — треба тільки обробити її початок, замість пришитого до неї тепер київського початку, та вичистити від ріжних епізодів з історії України й Білорусі — се вже й так майже зроблене істориками великоруського народу й суспільності.

Найбільше раціональне здається мені представлення історії кожної народності зокрема, в її генетичнім преємстві від початків аж донині. Се не виключає можливості представлення синхроністичного, подібно як укладаються історії всесвітні, в інтересах перегляду з педагогічних, щоб так сказати, мотивів.

Се деталі, й вони мене інтересують мало. Головні принципи: треба б усунути теперішній еkleктичний характер "русскої історії", зшивання до купи епізодів з історії ріжних народностей, консеквентно перевести історію східнослов'янських народностей і поставити історію державного життя на відповідне місце з іншими історичними факторами. Думаю, що й прихильники нинішньої історичної схеми "русскої історії" признають, що вона не бездоганна і що в своїх спостереженнях я виходив від правдивих її хиб. Чи сподобаються їм ті принципи, які я хотів би положити в основу її реконструкції, — се вже інша справа.

У Львові, 9 (22) ІХ. 1903

Розділ I. ІСТОРИОСОФСЬКІ СТАТТІ

**Вступний виклад з давньої історії Русі,
виголошений у Львівському університеті 30 вересня 1894 р.**

Вперше надруковано у журналі: Записки Наукового товариства імені Шевченка (далі — ЗНТШ). — 1894. — Т. IV. — С. 140–150. Підпис: М. Грушевський.

Передруковано у львівській газеті: Діло. — 1894. — Ч. 228. — С. 1–2; Ч. 229. — С. 1–2; Ч. 230. — С. 1–2.

Подається за першою публікацією.

sui generis (лат.) — свого роду, своєрідна

bona fide (лат.) — тут: довірливо, на віру

status praesens (лат.) — тут: реальний стан

de jure (лат.) — законодавчо (формально)

an und für sich (нім.) — сама собою

modus vivendi (лат.) — спосіб життя, життєвий уклад (тут: співжиття, стосунки)

de nobis non sine nobis (лат.) — досл.: “про нас не без нас”, тобто проблемою участі у вирішенні важливих справ

viribus unitis (лат.) — спільними зусиллями

nemini credere (лат.) — нікому не довіряти

Πάντα δοκιμάζετε! (гр.) — Пробуйте все!

juratio in verba magistri (лат.) — довіра до слів учителя

**Звичайна схема “русскої” історії й справа раціонального укладу
історії східного слов’янства**

Вперше надруковано у книзі: Статті по славяноведенью. — Вип. I. — СПб., 1904. — С. 298–304. Підпис: Мих. Грушевський. Є окремі відбитки (7 с.). Наступного року в Літературно-науковому віснику (далі — ЛНВ) з’явилась рецензія В. Гнатюка (1905. — Т. XXIX. — Кн. II. — С. 142–143).

У 1964 р. стаття була передрукована Б. Кравцівим у книзі: Вивід прав України: Документи і матеріали до історії української політичної думки. — Нью-Йорк, 1964. — С. 11–24.

У 1965 і 1966 рр. стаття двічі виходила англійською мовою (The Traditional Scheme of “Russian” History and the Problem of a National Organization of the

History of the East Slavs / Ed. by A.Gregorovich. — Winnipeg: Published for Ukr.-Canad. University Students Union by the Ukr. Free Academy of Sciences).

1985 р. “Звичайну схему...” опублікував Л.Винар у своїй монографії: Найвидатніший історик України Михайло Грушевський (1866–1934). — [Б.м.]: Сучасність, 1985. — С. 101–108.

У 1991 р. статтю було надруковано в газеті “Літературна Україна” (30 травня) та журналі “Пам’ятки України” (№ 3. — С. 4–7).

Подається за першим виданням.

dissecta membra (лат.) — досл.: роз’єднані частини (тут: уламків)

exempli gratia (лат.) — для прикладу

Співні питання староруської етнографії

Вперше надруковано в збірнику Петербурзької академії наук, виданому за редакцією В.Ламанського: Статті по славяноведенню. — Вып. I. — СПб., 1904. — С. 305–321. Є також окремі відбитки статті (17 с.). У ЛНВ була надрукована рецензія В.Гнатюка (1905. — Т. XXIX. — С. 69).

cum tacito consensu (лат.) — з мовчазної згоди

ad absurdum (лат.) — до абсурду, до безглуздя

pro forma (лат.) — з формальних міркувань

a priori (лат.) — виходячи із відомих фактів

[лишається при] *pop liquet* (лат.) — залишається незрозумілим

[аргумент] *contra* (лат.) — заперечний аргумент, який свідчить проти [висловленої тези]

De administr. imp. cap. 37 — твір “Про управління імперією” [Константина Порфірородного], розділ 37; *De administrando imperio* — несправжня назва твору К.Порфірородного (Багрянородного). Справжня назва: *Περὶ ἐθνῶν* — Про народи.

Воїхи — тут і далі М.Грушевський наводить ряд етнонімів, які зустрічаються у К.Порфірородного, співставляючи їх з назвами староукраїнських племен

Volksethymologie (лат.) — народна етимологія

Етнографічні категорії й культурно-археологічні типи

в сучасних студіях Східної Європи

Вперше надруковано в збірнику: Статті по славяноведенню. — СПб., 1904. — Вып. I. — С. 322–330. Є також окремі відбитки (9 с.). Рецензію на статтю написав В.Гнатюк (ЛНВ. — 1905. — Т. XXIX. — С. 142).

vagina gentium (лат.) — місцем народження племен (народів)

hiatus (лат.) — досл.: щілина, проміжок; розлом

bibelots (фр.) — дрібнички, витребеньки

ЗМІСТ

ВІД РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ.....	5
ВІД ВИДАВНИЦТВА	12
<i>Павло Сохань</i> . ТВОРЧА СПАДЩИНА М.С.ГРУШЕВСЬКОГО І СУЧАСНІСТЬ.....	14
<i>Ігор Гирич</i> . ПОЛІТИЧНА ПУБЛІЦИСТИКА МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО	47
Розділ I. ІСТОРИОСОФСЬКІ СТАТТІ.....	63
Вступний виклад з давньої історії Русі, виголошений у Львівському університеті 30 вересня 1894 р.	65
Звичайна схема "руської" історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства	75
Спірні питання староруської етнографії	83
Етнографічні категорії й культурно-археологічні типи в сучасних студіях Східної Європи.....	100
Розділ II. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ І КУЛЬТУРОЛОГІЧНІ СТАТТІ	109
Українсько-руське літературне відродження в історичнім розвої українсько-руського народу	111
Як мене спроваджено до Львова (Лист до хв[альної] редакції "Діла") ---	117
Нова "пря" про українсько-руську книжну мову	123
Листи з-над Полтви:	129
<i>Лист перший</i>	129
<i>Лист другий</i>	142
<i>Лист третій</i>	161
Наукове товариство імені Шевченка	188
Улиця Шевченка у Львові	202
Друга руська артистична вистава у Львові	204
На порозі століття (Присвячено перемиській українсько-руській громаді) ..	208
Лист проф. Грушевського до декана Твардовського	217
В справі музею при Науковім товаристві ім. Шевченка	220
Друга вистава образів Ів[ана] Труша	223
Олександр Кониський. 18(30)/VIII 1836–29/XI (11/XII) 1900 ---	227
В справі "Академічного дому"	234
250 літ	236

Що зробити з "Академічним фондом"?	241
Гуцульська вистава	244
Українсько-руські наукові курси	246
Безглузда національна політика Росії	256
Що ж далі? (В справі руських гімназій)	258
В справі руських шкіл і руського театру	262
Меморіал Петербурзької академії в справі свободи української мови в Росії	270
Не даймося!	274
Академічний дім	277
Українські кафедри	279
Ювілей Вол[одимира] Антоновича	281
До наших читачів в Галичині	282
З біжучої хвилі	284

Розділ III. ЗБІРНИК СТАТЕЙ "З БІЖУЧОЇ ХВИЛІ. СТАТТІ

Й ЗАМІТКИ НА ТЕМИ ДНЯ 1905–1906 років"	289
[Передмова]	291
Українство і питання дня в Росії	293
Конституційне питання і українство в Росії	301
На руїнах	313
Дорогою віків	321
Перші кроки	323
"Самоотверження малороссиян"	329
Польсько-українські мотиви	335
Новий кордон	344
У українських послів російської Думи	348
З Державної Думи. З вражінь і помічень	353
Дума і національне питання	359
Аграрне питання	364
Після Думи	369
Перша річниця російської конституції	373
Галичина і Україна	376

Розділ IV. ЗБІРНИК СТАТЕЙ "ВИЗВОЛЕННЯ РОСІЇ

І УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ"	383
Передмова	385
Проти течії	389
"Наступного дня"	393
Рух політичної і суспільної української думки в XIX столітті	397
Єдність чи розпад [Росії]?	405
Національне питання й автономія	413
Про зрілість і незрілість	421

Наші вимоги	425
Фрази і факти	429
Рівною мірою	434
На злобу дня	436
Неймовірно	438
Ганебній пам'яті!..	441
Український П'ємонт	444
Питання дня (Аграрні перспективи)	448
Національні моменти в аграрному питанні	453
Кінець гетто!	456
Справа українських катедр і наші наукові потреби	458
Із польсько-українських стосунків Галичини (Кілька ілюстрацій до питання: автономія обласна чи національно-територіальна)	485
Розбурхане муравлисько	528
За український маслак (В справі Холмщини)	536
КОМЕНТАРІ	545
ПОЯСНЕННЯ СЛІВ	574
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК	580